

Є. Г. Сінкевич

Херсонський державний університет

ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

Відображені особливості сприйняття образу українського козацтва та Б. Хмельницького у польській історичній науці наприкінці ХІХ – першій половині ХХ ст.

Окрім різних суперечок, колотнечі, та навіть збройного протистояння між поляками і українцями виявилось, що вони є приречені на спільне життя, а їх історію в жоден спосіб не дається розірвати і трактувати окремо. Культура польська без України стала би убога й провінційна, подібно як українська без Польщі.

(Władysław Andrzej Serczyk. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. – Warszawa, 1998. – S. 6).

Історія запорізького козацтва була основним науковим пріоритетом наукової практики Дмитра Івановича Яворницького. Його внесок у дослідження даної проблематики загальновідомий і не підлягає сумніву. Нашу ж увагу привернуло те, як трактували українських козаків, збройні конфлікти з ними та які оцінки давали їхнім ватажкам польські історики другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.

Польська історіографія українського козацтва різнопланова і достатньо обширна. Від прямого не сприймання, заперечення і до намагання зрозуміти й зважено оцінити це явище у європейській військовій та соціальній історії. Принагідно треба зазначити, що значний вплив на загал польських істориків справили твори Генріка Сенкевича [1, s. 246]. До певної міри погляди самого класика польської літератури формувалися під впливом представників краківської історичної школи (у першу чергу Станіслава Смольки), яка на зламі ХІХ–ХХ ст. переживала кризу, а її молоде покоління зверталося до спадщини Йоахима Лелевеля, який свого часу твердив, що справжній історик не звертає уваги на приватне життя окремих осіб, якщо ті не мають впливу на людську спільноту. За Й. Лелевелем – задушений побутом люд козацький вів із шляхтою криваву битву. Була то війна

селянська. Ту війну він вважав за переломний факт в історії Польщі, за початок розпаду шляхетської Речі Посполитої [2, s. 89]. Польські історики оцінюючи феномен українського козацтва і його взаємини із владою Речі Посполитої робили наголос на тому, що єдиною знаюю в Україні формою протесту був збройний бунт [3, s. 35].

Особливе місце ними відводилося визвольній війні під проводом Б. Хмельницького. Історичний образ тих подій, тих героїв формувався під кінець XIX та впродовж XX ст. Польська історіографія сформувала різні образи гетьмана Богдана Хмельницького і дала контрверсійні оцінки його діяльності. «Той бунт (окрім частого висловлювання істориків українських «повстання»), як іскру потрібно було з початку загасити, але, розростаючись, огорнув усю Україну», – констатував Людві́ Фраш [4, s. 3].

Ще наприкінці XIX ст. Францішек Равіта Гавронський присвятив постаті Богдана Хмельницького двотомну працю, «ефектом якої мало бути знеславлення богатиря козацько-селянської революції і цілого руху середини XVII ст. на Україні» [5, s. 29]. На цей же період приходиться певне зацікавлення постаттю гетьмана з боку представників краківської історичної школи, які розглядали сюжети з історії Польщі з точки зору виховання підростаючого покоління і пошуку причин занепаду польської державності, та позитивних прикладів, що спонукали би до боротьби за її відродження. Якщо судити про головний напрям історичних досліджень цього періоду, то краківська історична школа порівняно з німецькою, французькою, англійською, а також російською історіографією, займалася виключно історією державності. Історики краківської школи робили наголос на пізнанні сил понад індивідуальних, розвитку державного устрою та інституцій, політичної думки й освіти. Непоступливість шляхти, не бажання шукати компроміс і спричинили на переконання представників краківської історичної школи подальшу трагедію польського народу – втрату державності.

Загалом же, польські науковці вважали Б. Хмельницького «борцем» проти цілісності та спокою Речі Посполитої, «карою божою» [6, s. 136]. Звичайно не випадали із поля зору дослідників і окремі (досить таки важливі) сюжети. Так М. Дубецький зацікавився першими подіями війни під проводом Б. Хмельницького [7].

На початку XX ст. чим раз більший інтерес до постаті Б. Хмельницького і подій пов'язаних із його діяльністю проявляли представники нових наукових течій та напрямів. Приведемо тут характеристику Богдана Хмельницького, яку виповів Людві́ Кубаля: «Не розумію, щоби тут полягало в нашому інтересі принижувати і легковажити пам'ять чоловіка, якому коли ми були сильні ради не могли дати... Чужоземці порівнювали Хмельницького з Кромвелем – порівняння само це насувало, зміну в роках, коли обидва ці чоловіки звертали

на себе немалу виключну увагу Заходу і Сходу Європи... Хмельницький, однак мав під багатьма поглядами важке завдання... не розпоряджався, як Кромвель, вишколеною інтелігенцією і засобами старої й потужної держави: війна, кошти, публічне господарство, адміністрація, стосунки з сусідніми країнами – все треба було створювати... Був то чоловік неординарний...» [8, s. 7–8]. Принагідно зазначимо, що Л. Кубалю аж ніяк не можемо віднести до прихильників Б. Хмельницького. Гетьмана зображував жорстоким тираном та п'яничкою. Ось як він описував облогу Збаража – «Сам Хмельницький на чолі одного полку провадив своїх воїнів, які, не знали ще небезпеки подібної атаки, ані сили поляків, летіли наперед на погибель. Хмельницький, бачачи, що штурм не вдався, по-скільки крові козацької не жалів, постановив розпочати облогу» [9, s. 19]. Ще один із сюжетів Л. Кубалі: «Гетьман козацький ходив, як примара, по наметах, часами зривався як би з тривалого сну, щось буркотів, погрожував цілому світу, блюзнірствував, проклинав і знову впадав у апатію і – пив цілими днями... Що діялося в того чоловіка, який на все готовий... тільки для себе спокій втратив, того ніхто на певно не відав. Мовлено різне про це. Одні говорили, що вибираючись на ті виправи, виявив, що в скарбниці бракувало кілька барилець золота. Коли підскарбія наказав піддати тортурам, довідався, що між спільниками крадіжки знаходиться і його власна жінка» [10, s. 42].

Жовтневий переворот у Росії, завершення першої світової війни, розвал імперій на теренах Європи на переконання багатьох дослідників обумовили переломне значення 1918 р. в європейській історичній науці. Відбудова незалежного народного життя змінила підвалини організації науки у Польщі. У перші роки по здобутті незалежності визначні представники історичної науки, закликали до фундаментальної переорієнтації польської історіографії, опираючись на власні сили, шляхом формування нових поглядів на польську минувшину. Один із корифеїв варшавської історичної школи В. Смоленський, твердив (1919), що умови незалежного життя нівелювали головне твердження, за яким історична наука трактувалася як один з інструментів порятунку [11]. Занепад Речі Посполитої втратив ту актуальність, яку він посідав в історії для багатьох поколінь, гноблених неволею. Зникала потреба читання народіві політичних лекцій із метою справи спасіння і для забарвлення її мотивами, почерпнутими з катастрофи занепаду. Виходячи з цього – мета історичної науки, так само як інших умінь, полягала у пошуку правди для самої правди, без погляду на її практичне значення в біжучій хвилі щодо минувшини. Низка істориків підкреслювала, що в нових умовах польська історіографія повинна дужче ніж коли-небудь раніше керуватися постулатами історичного об'єктивізму. Однак, не всі прагнули відмовитися від визначення її навколо-пізнавальних, чи суспільно-виховних завдань. Один із провідників польської історичної науки і ключова постать краківської історичної школи Міхал Бобжинський

вважав (1920), що «нова Польська держава потребує так само історичної правди, як потребувало її покоління добиваючись для себе тієї державності», але одночасно твердив, що стосовно відродження Польської держави визначальним є безсумнівна ревізія історичних поглядів, ширше дослідження джерел на які потрібно опертися, але та ревізія повинна проходити в сполученні непохитного духу вольності, а ще твердого духу праці, обов'язку і самопожертви. Вимагаючи формування нового бачення історії Польщі, ветеран піддавельського історіографічного напрямку виражав погляд, що із польських історичних установ і досвіду наука повинна видобути і висвітлити те, що новій державі може послужити за підрунтя. Нова польська історична синтеза, на його думку, мала полягати в тому, що повертатися необхідно не навколо питання, «як і для чого ми упали, скоріше навколо питання, як рухалися із занепаду, із яким засобом сил моральних та фізичних, з якими установками і стосунками стали ми до будівництва державності» [12, s. 167].

У 1920-х рр. продовжує свої дослідження окремих битв під проводом гетьмана Людві Кубаля [13, s. 111–112]. На думку дослідника: «Як відомо, перша війна козацька скінчилася Зборівським трактатом. Угоди тієї ані Річ Посполита, ані Хмельницький дотримуватися не мали охоти, і в обох претензіях пройшов цілий наступний рік, коли ані війни, ані миру не було» [14, s. 1]. У польській історіографії утвердилося переконання, що «перемоги здобуті Хмельницьким будили народний рух... на то міст розгнівали панів» [15].

На межі 1920–1930-х рр. у політичній сфері Польщі розгорнулося протистояння двох найвагоміших угруповань – ендеків та пілсудчиків. Ця боротьба не могла не позначитися на стані польської історіографії. Як і в якій мірі це впливало на вартості оцінок історичних подій та загальне формування нового бачення історії Польщі? Польські історики високо оцінювали військово-мистецтво козацьких загонів. «Хмельницький, як вождь умів із належною енергією утримувати в підпорядкуванні селянські маси і козацькі полки» [4, s. 71]. Формування нового бачення історії Польщі утрудняла та обставина, що поглиблювалася теоретично-методологічна рефлексія, яка не належала до міцних сторін тодішньої польської історіографії. Поза нечисленими винятками – такими, як професійна зацікавленість методологією історії М. Хандельсманом (Питання теорії історії, 1919; Історія. Засади методології історії, 1921; Історія. Засади методології і теорії пізнання історичного (друге змінне видання 1928), який нав'язував до нових методологічних концепцій, поширених зарівно в німецькій і французькій науці, а також впливи західноєвропейських ідей (зокрема близькість до традиції номологічної). Історики глибоко проникали в оточуючу їх дійсність та намагаючись подолати політичні впливи. Де пілсудчики тяжіли до традицій інсурекційних, народні демократи (ендеки) закликали до їх ревізії, хоч самі не були прихильниками «традиції органічної праці» й «по-

літики реальної». Очевидно, глибоке політичне коріння диктувало відмінне ставлення до народної традиції, позначившись на тодішньому польському «історичному ревізіонізмі». Відноситься те зарівно до виголошеної думки у виступі Адама Скальковського – який заперечував демократизм Тадеуша Костюшки – контроверсії навколо постаті ватажка, а згодом до ангажованої в 1930-х рр. не тільки у середовищі професійних істориків гарячої суперечки про Станіслава Августа, аж до «ревізіоністичних» постулатів Ольгерда Гуркі, який у той спосіб підтримав реабілітацію традицій краківської історичної школи. Стверджував, що концепція «*causa efficiens*» щодо занепаду давньої Речі Посполитої була державницькою позицією, імплікуючи відновлення Польщею незалежності як дару із зовні.

«Останнім словом» ендецької історіографії був виданий у 1936 р. університетський підручник професора Яселлонського університету Владислава Конопчиньського «*Dzieje Polski nowożytnej*». На його думку Польща була «окопом європейської цивілізації» на Сході. «Вольниця козацька» на Сході, то на переконання автора відповідник «гультяя» на Заході Польщі. Вольниця козацька – «розпуста», «надуживання свободою» [16, s. 12, 243]. Була й протилежна оцінка тих подій – «Історія XVII віку повинна була би, отримати в історії Польщі місце, яке виникло з головного і переломного факту – революції народної: повстання козацького, війни народно-визвольної українського народу і повстань польських селян. ... Що в корені зламали вони сили феодальної польської держави. Помилки допущені в кінці XVII коштували нам дорого», – констатував А. Гурський [17, s. 228].

Заслужують на увагу й міркування ще одного знаного польського історика – «Часи Б. Хмельницького і найбільший розквіт козаччини... Спокій, що настав тоді на Україні, був на перший погляд і нагадував собою вулкан, загрожуючи кожній хвилі вибухом. Бо теж матеріалу пального не бракувало. Маса козаків реєстрових, перетворених на селян, не могли призвичаїтися до нової ролі... Минуле Хмельницького є досить мало відоме, в основному стосовно неї ходять легенди, часто неправдоподібні. Видається тут не уникнути помилок, походив він із козацької шляхетської родини, звідси постійно уживав герб Хабданк. Батько його, Михайло служив у Жолкевського, а у поході цецорському керував відділком козацьким. Богдан народжений десь року 1595, навчався початково в єзуїтському колегіумі в Ярославі, володів добре польською і латиною. В молодих роках брав участь у цецорському поході, по якому два роки провів у турецькій неволі, пізнав досить добре мусульманський світ, з яким мав у майбутньому контактувати. Викуплений матір'ю з неволі (батько загинув) ...Належав до групи поміркованих козаків, не брав участі в повстаннях 1625 і 1630 рр., а в часі битви Павлюка (1637), як один із найлояльніших, був писарем

війська запорізького і підписав Боровицьку угоду. Хмельницький через своїх вивідачів досконало знав про ситуацію.

...Хмельницький, хоч би навіть не хотів, мусив провадити далі боротьбу, до якої його підштовхувала чернь... Хмельницький вважав Переяславський трактат виключно за військовий союз, цар дивився на Україну як на провінцію» [18, s. 46, 48, 52, 61, 65]. Постать Б. Хмельницького привернула увагу ще кількох представників польської історичної науки 1930-х рр. [19].

Підсумовуючи зазначимо, що оцінки українського козацтва, його ватажків, значною мірою, залежали від внутрішньополітичної ситуації у Польщі. Таким чином, польська історіографія сформувала різні образи козацтва і його визначного гетьмана Богдана Хмельницького і різні оцінки їхньої діяльності. По мірі щораз новіших досліджень ці оцінки зазнають постійної еволюції. Гадаємо, що, визволившись від політичних критеріїв, вони чимраз наближатимуться до об'єктивної оцінки, вільної від усіляких емоцій та упередженості.

Бібліографічні посилання

1. **Dubiecki, M.** Pole bitwy u Zółtych Wód 1648 r. / M. Dubiecki // Rozprawy Akademii Umiejętności Wydziału Historyczno-Filozoficznego. – Kraków, 1880.
2. **Fraś, L.** Bitwa pod Zborowem w r. 1649 / L. Fraś // Kwartalnik Historyczny. – 1932.
3. **Fraś, L.** Obrona Zbaraża w r. 1649 / L. Fraś. – Kraków, 1932.
4. **Górka, O.** «Ogniem i mieczem» a rzeczywistość historyczna / O. Górka. – Warszawa, 1986.
5. **Górski, A.** Ku czemu Polska szła / A. Górski. – Warszawa, 1938.
6. **Grabski, A.** Zarys historii historiografii polskiej / A. Grabski. – Poznań, 2000.
7. **Konopczyński, W.** Dzieje Polski nowożytnej / W. Konopczyński. – Warszawa, 1936. – T. 1.
8. **Kubala, L.** Bitwa pod Beresteczkiem / L. Kubala. – Kraków, 1925.
9. **Kubala, L.** Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem / L. Kubala. – Warszawa, 1909.
10. **Kubala, L.** Szkice historyczne / L. Kubala. – Wyd. 5. – Warszawa, 1923. Seria 1: Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem.
11. **Kubala, L.** Wojna Moskiewska. Rok 1654–1655 / L. Kubala. – Warszawa, 1910.
12. **Leleweł, J.** Polska, dzieje i rzeczy jej / J. Leleweł. – Warszawa, 1950. – T. 7.
13. Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświeceniu uczestnika wzprawy żółtowodzkiej i naoczny świadek wypadków / Wyd. I. Chrzyszcz // Prace historyczne w trzydziestolecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego. – Lwów, 1934.
14. **Serczyk, W. A.** Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny. 1648–1651 / W. A. Serczyk. – Warszawa, 1998.
15. **Sieradzki, J.** Rewolucja kozacka – Bohdan Chmielnicki / J. Sieradzki // Ruchy społeczne i ludzkości. – Warszawa, 1949.
16. **Smolenski, W.** Szkoły historyczne w Polsce (Główne kierunki poglądów na pręsyłość) / W. Smolenski; wzd. M. H. Serejski. – Wrocław, 1952.

17. **Świętochowski A.** Historia chłopów polskich / A. Świętochowski. – Warszawa, 1925. – Т. 1.
18. **Szajnocha K.** Dzieła / K. Szajnocha. – 1876. – Т. 10.
19. **Tomkiewicz W.** Kozaczyzna Ukrainna / W. Tomkiewicz. – Lwow, 1939.

Надійшла до редколегії 21.10.2007.